

Kozák Dániel (1980) klasszika-filológus, az ELTE BTK Latin Tanszékének oktatója. Kutatási területe az Augusztus- és a Flavius-kor római irodalma.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Achilleus gyerekkora késő antik ezüstpálcán és Statius Achilleisében* (2021/3).

Kommentár és bőség

A *copia* jelensége Serviusnál és Tiberius Claudius Donatusnál

Kozák Dániel

A kommentár iránti érdeklődés huszadik század végi élénkülését¹ jelző egyik első tanulmánykötetben Hans Ulrich Gumbrecht úgy határozza meg ezt a filológiai műfajt, mint amelynek megítélését különösen erőteljesen befolyásolja a bőség (latinul: *copia*) érzete.² Egy tanulmány vagy akár monográfia tudományos kvalitásait ritkán hozzuk közvetlen összefüggésbe annak terjedelmével; az egységes gondolatmenetről lemondó kommentár azonban minél vastagabb, annál értékesebbnek tűnhet, hiszen potenciálisan több hasznos információt képes nyújtani a kommentált szöveggel kapcsolatban. A kommentátor ösztönösen igyekszik „körbevenni a szöveget”³ és „teleírni a margót”, legyen az akár a kommentálandó szöveg körül hagyott, a szó szoros értelmében vett szabad tér egy papirusztekercsen vagy kódexlapon, akár a filológiai diskurzus metaforikus tere, melyet tudományos megállapításokkal, értelmezésekkel megtölthetünk. A kommentátor minél több információval szolgál, annál inkább bizonyíthatja filológiai rátermettségét és a vizsgált szöveg fölötti „hatalmát”.⁴ Gumbrecht azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a kommentárnak mégis vannak terjedelmi korlátai. Egy papiruszon vagy kódexben a margó gyorsan megtelik, de a könyvnyomtatás vagy akár a digitális publikáció korában is korlátozott, hogy a kommentátor mennyi időt és energiát szán műve elkészítésére, a kiadó milyen terjedelmű kommentár kiadásába egyezik bele,⁵ a célközönség pedig (kutatók, egyetemisták vagy akár iskolások) mekkora jegyzetanyagon hajlandó átrágni magát, hogy a szöveg megértéséhez remélt segítséget megkapja. A *copia* tehát relatív, az említett korlátokhoz viszonyítva értendő. Ideális kommentátornak azt nevezhetnénk, aki a lehető leginkább megközelíti ezeket a korlátokat, de mindig megáll még éppen azelőtt, hogy beléjük ütközne – csakhogy mindenkinek más véleménye lehet azt illetően, hogy hol húzódnak ezek a korlátok. Ugyanazt a kommentárt az egyik olvasó feleslegesen szószátyárnak, a másik viszont hasznosnak, de elégtelennek tarthatja.

Inkább az elméletre fókuszáló tanulmányában Gumbrecht egyetlen példát említ, és azt is csupán röviden: egy középkori kasztíliai törvénykönyv 16. századi, bőséges kommentárral ellátott nyomtatott kiadását. Az elméleti modell azonban kifejezetten gyakorlati kérdéseket is implikál. Melyek azok a filológiai praxisok és retorikai praktikák, melyek különösképpen hozzájárulnak a kommentár bőségének előállításához? Egyáltalán mérhető-e a *copia*? Milyen *mértékben* és mihez *képest* „bőséges” egy adott kommentár? E kérdéseket feltéve tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a *copia* Gumbrecht által elméleti megközelítésben vizsgált jelenségét a gyakorlatban is tetten érjem a késő antik *Aeneis*-kommentároknál.⁶ Ez a vizsgálat (legalább) kétféle stratégia mentén végezhető. Az elsőt retorikainak nevezhetjük: annak a tanulmányozását jelenti, hogy az egyes kommentátorok hogyan reflektálnak saját művük bőségére vagy éppen szűkösségére, illetve milyen dicsérő vagy elítélő megjegyzéseket tesznek elődeik és riválisaik kommentárjainak terjedelmére akár magukban az egyes szöveghelyekhez írott jegyzeteikben (vagyis a szó szorosabb értelmében vett kommentárban), akár a kommentár paratextuális szakaszaiban: a bevezetőben, az utószóban, a munkát támogató mecénáshoz intézett kísérőlevélben stb.⁷ Az alábbiakban először ilyen szövegrészek példáján keresztül fogom vázlatosan bemutatni a késő an-

tik Vergilius-kommentárokat. A tanulmány második részében kerül előtérbe a másik, statisztikai alapú megközelítés, mely abból a megfontolásból indul ki, hogy a *copia* jellemzően nem egyenlően oszlik meg egy kommentáron belül: a kommentátor figyelme szövegrészeiről szövegrészre erősödik és lanyhul. Digitális szövegek birtokában – de kisebb pontossággal akár nyomtatott kiadások alapján is – mérhetővé válik nemcsak az egyes kommentárok összterjedelme, hanem az is, hogy a kommentált szöveg rövidebb-hosszabb szakaszait milyen mélységben tárgyalják. E terjedelmi adatokat rögzítve összehasonlíthatjuk egyrészt azt, hogy egy adott kommentárban a jegyzetek hol sűrűsödnek, illetve ritkulnak, másrészt pedig azt is, hogy különböző kommentátorok egymáshoz képest mekkora terjedelemben magyarázzák ugyanazt a szövegrészt. Ez utóbbihoz értelemszerűen olyan szöveget kell választanunk, melyhez több kommentár is rendelkezésre áll; éppen ezért kézenfekvő választás a vizsgálat tárgyául Vergilius *Aeneis*e mint az ókortól napjainkig az egyik leggyakrabban kommentált antik irodalmi alkotás.

A *copia* retorikája az antik Vergilius-kommentárokból

Az *Aeneis* rendkívül gyorsan kanonikus művé és iskolai olvasmánnyá vált Rómában, és ennek köszönhetően már a költő halálát követő évtizedekben megjelentek az *Aeneis* interpretációját célzó filológiai, irodalomkritikai munkák is. A Kr. u. első három évszázad terméséből azonban alig maradt fenn valami: inkább csak neveket és esetleg műcímeket ismerünk, valamint viszonylag rövid töredékeket. Sok esetben az sem állapítható meg, hogy egyáltalán a mi fogalmaink szerint értett kommentár-ról van-e szó. Három szerzőt érdemes megemlíteni ebből a korszakból: L. Annaeus Cornutus és M. Valerius Probus a Kr. u. 1. századból, valamint Aemilius Aspert a 2. század végétől.⁸

A témánk szempontjából viszonylag eseménytelennek tűnő 3. századot követően a 4. század közepén ismét élnélkülni látszik az *Aeneis*-kommentálás. Ekkoriban alkotott az antik Vergilius-filológia egyik legfontosabbnak tekintett képviselője, Aelius Donatus. Fennmaradtak grammatikai kézikönyvei és a Terentius komédiáihoz írt kommentárja (a költő életrajzával együtt), a Vergilius-kommentár azonban nagyrészt elveszett: csak a (feltehetőleg Suetonius elveszett munkáján alapuló) életrajzot, az *Eclogák*hoz írott bevezetőt, valamint a művet egy bizonyos L. Munatiusnak ajánló kísérőlevelet ismerjük. E levél első mondatában Donatus rögtön a *copia* kérdését állítja a középpontba:

Inspectis fere omnibus ante me qui in Virgiliti opere calluerunt, brevitati admodum studens quam te amare cognoveram, adeo de multis pauca decerpsi, ut magis iustam offensionem lectoris expectem, quod veterum sciens multa transierim, quam quod paginam compleverim supervacuis.

Áttekintve mindazoknak a munkáit, akik előttem Vergilius költeményeinek szakértői voltak, mindenekelőtt tömörségre törekedtem – hiszen tudom, hogy te ezt szereted –, és a hatalmas anyagból olyan keveset válogattam ki, hogy inkább

azért kell számítanom az olvasók felháborodására, mert ismertem ugyan elődeim munkáit, mégis sok mindent kihagytam belőlük, mintsem azért, mert felesleges megjegyzésekkel írtam tele munkám lapjait.

Donatus: *Epistula ad Munatium* p. 15.3–8⁹

A levél kezdőmondata Munatiusra nemcsak a mű címzettjeként, hanem egyben ideális olvasójaként is hivatkozik, amennyiben azt sugallja, hogy Donatus, amikor bizonytalan volt, vajon átvegyen-e elődeitől egy-egy kommentármegjegyzést, a Munatius által vallott – és az ókori prózairodalomban is gyakran hangoztatott¹⁰ – esztétikai alapelvhez igazodva döntött inkább a rövidség (*brevitas*) mellett. Az idézet első felében megfogalmazottak látszólag mintha éppen Gumbrecht *copiára* alapozott kommentármódeljének ellentettjét alkotnák; a folytatásból azonban összetettebb kép rajzolódhat ki. Donatus ugyanis tudatában van annak, hogy a Munatius kedvéért alkalmazott *brevitas* következménye lehet az olvasóközönség (az idézetben egyes számú, de általános értelemben vehető *lector*) kritikája, miszerint a kommentárban ugyan nem érhető tetten a negatív értelemben vett, túlzó és felesleges *copia* (vagyis a szószátyárság), csakhogy nem nyilvánul meg benne a pozitív értelemben vett *copia* sem, hiszen sok mindenre nem tér ki, amiről elődei írtak. Donatus tehát végső soron éppen a gumbrecht-i kommentátor kettős alaplémáját fogalmazza meg: egyrészt eleve nehéz megtalálni azt a pontot, ahol már abba lehet és abba is kell hagyni egy adott jegyzet vagy a kommentár egészének bővítését – vagyis ahol már megvan a szükséges, pozitív értelemben vett *copia*, de még nem estünk a negatív értelemben vett *copia* hibájába –, másrészt pedig különböző olvasók (Donatusnál Munatius és a mindenkor olvasó) egészen eltérő módon értékelhetik a kommentátor terjedelemmel kapcsolatos döntéseit.

A Donatusét követő generáció idején születik meg a legrégebbi teljes egészében fennmaradt és a későbbi értelmezési hagyományra is erős befolyást gyakorló kommentár. A 4–5. század fordulóján alkotó Maurus Servius Honoratus mindhárom vergiliusi művet kommentálta: először az *Aeneis*t, majd e kommentár feltételezhető sikerén felbuzdulva az *Eclogák*at és a *Georgicák*at is.¹¹ A kutatók álláspontja szerint Servius ugyanúgy a korábbi kommentárokat kivonatolja, mint Donatus, és éppen Donatus kommentárja lehetett a fő forrása. Servius művére tehát „a kivonat kivonataként” szokás gondolni.¹² A kommentár első (vagyis még csak az *Aeneis*t magyarázó) változatához írott bevezetőben Servius nem reflektál explicit módon műve terjedelmére,¹³ a pozitív és/vagy negatív értelemben vett bőség problémáját mégis érinti. Az első mondatban rögtön közli, hogy a később *accessus* néven ismert struktúrát¹⁴ fogja alkalmazni, mely szerint „a szerzők bemutatása során a következőkre kell kitérni: a költő életrajzára, a mű címére, műfajára, a szerző szándékára, a könyvek számára és sorrendjére, valamint a magyarázatra” (*in exponendis auctoribus haec consideranda sunt: poetae vita, titulus operis, qualitas carminis, scribentis intentio, numerus librorum, ordo librorum, explanatio; praef. 1–3*)¹⁵. A mondat nem más, mint a bevezetőt hat szakaszra osztó tartalomjegyzék (az *explanatio* már maga a szorosabb értelemben vett kommentár). Mikor azonban Servius a könyvek (vagyis ez esetben az *Aeneis*-énekek) számának és sorrendjének kérdéséhez ér, problémával találja szemben magát:

De numero librorum nulla hic quaestio est, licet in aliis inveniatur auctoribus; nam Plautum alii dicunt unam et viginti fabulas scripsisse, alii quadraginta, alii centum. Ordo quoque manifestus est, licet quidam superflue dicant secundum primum esse, tertium secundum, et primum tertium, ideo quia primo Ilium concidit, post erravit Aeneas, inde ad Didonis regna pervenit, nescientes hanc esse artem poeticam, ut a mediis incipientes per narrationem prima reddamus et non numquam futura praeoccupemus, ut per vaticinationem: quod etiam Horatius sic praecepit in Arte Poetica „ut iam nunc dicat iam nunc debentia dici, pleraque differat et praesens in tempus omittat” [43–44]: unde constat perite fecisse Vergilium.

Ebben az esetben a könyvek száma nem kérdéses, noha más szerzők esetében vita tárgya; egyesek szerint ugyanis Plautus huszonegy darabot írt, mások szerint negyvenet, megint mások szerint százat. A könyvek sorrendje is egyértelmű, habár egyesek megjegyzik – feleslegesen –, hogy a második az első, a harmadik a második, az első pedig a harmadik, hiszen először Trója pusztul el, aztán bolyong Aeneas, és csak ezt követően érkezik Dido országába. Csakhogy akik ezt mondják, azok nem tudják, hogy ez a költői művészet, tudniillik hogy a dolgok közepébe vágva később, az elbeszélés során térünk vissza a kezdetekhez, és néha, mintegy jósolat gyanánt, majd csak később bekövetkező eseményeket is előre elbeszélünk. Ezt Horatius is így tanítja az Ars poeticában: „hogy most annyit mond csak, amennyit mondani most kell, / mást mellőz, s a jelen percről későbbre halaszt el” (43–44, ford. Muraközy Gyula). Egyértelmű tehát, hogy Vergilius mesterien járt el.

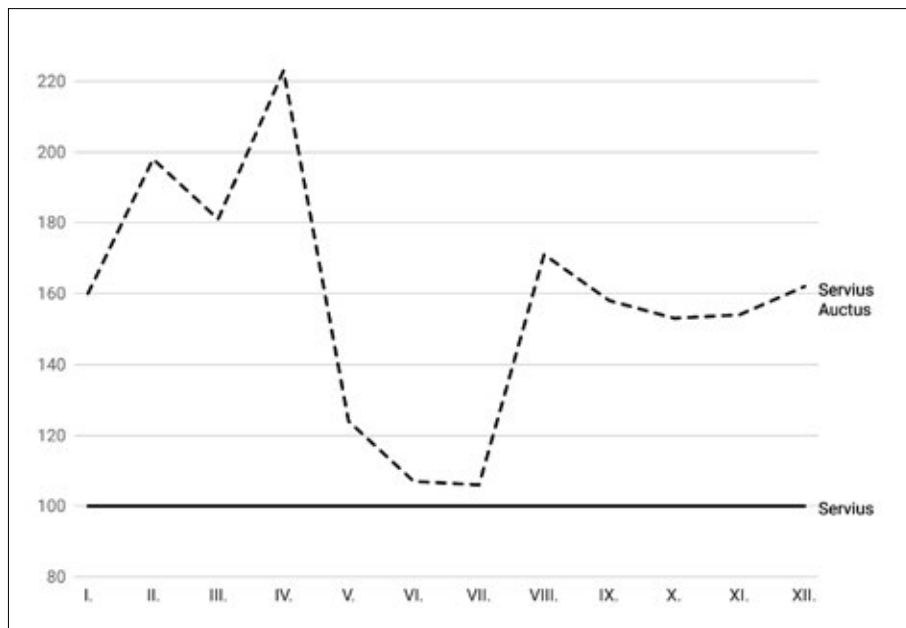
Servius: *Commentarii in Verg. Aen. praef.* 87–96

Servius problémája nem más, mint hogy nem talál megoldandó filológiai problémát: az énekek száma „nem kérdéses”, sorrendjük „egyértelmű”. Az *accessus* kötött struktúrája azonban nem engedi, hogy egyszerűen átugorja ezeket a szakaszokat, Servius pedig erejét megfeszítve próbálja tartalommal megtölteni a keletkező űrt. Ezt a célt szolgálja a Plautus-komédiák hírhedten bizonytalan számára tett utalás: kétségtelenül hasznos irodalomtörténeti adat, de kevésbé járul hozzá az *Aeneis* megértéséhez. A kommentátor által előállított *copia* tehát ezen a ponton nehezen indokolható, és mintha Servius részéről is freudi elszólás volna, hogy a következő kérdésre, az énekek sorrendjére rátérve rögtön megnevezetlen kollégákat kezd hibáztatni „felesleges” megjegyzésük miatt (*quidam superflue dicant*). Az a megfigyelés, hogy a narratív sorrend nem feltétlenül egyezik meg az elbeszélte események sorrendjével, önmagában természetesen helytálló, és ezt Servius sem tagadja. Más vádat fogalmaz meg: kollégáit tudatlannak (*nescientes*) nevezi, azt állítva, hogy csak azért fogalmazták meg felesleges állításukat, mert nem tudják, hogyan működik az igazi költészet. Servius velük szemben állítja be magát igazi szakértőnek, aki még Horatius *Ars poeticáját* mint „sztemerd szakirodalmat” is idézni tudja. A kommentátor tehát sokkal rafináltabb és komplexebb módon oldja meg a problémahiányból fakadó problémát, mint az előző esetben. Ahelyett, hogy korlátozottan releváns megjegyzést tenne, más filológusoknak tulajdonít egy „felesleges” megjegyzést, amit persze maga is átvesz,

hogy „teleírhasa a lapot”, és még fel is használja a kritizált megjegyzést arra, hogy saját hozzáértését fitogtathassa, és az idézett szakasz utolsó mondatában Vergiliust mint kitűnő költőt állíthassa elének. Servius tehát egyszerre marad „rövid” (retorikailag) és engedi szabadjára (gyakorlatban) a kommentátori bőséget, vagy másként fogalmazva: riválisai túlzottnak minősített *copiáját* beépíti saját öntudatos, és szándékai szerint pozitív értelemben vett *copiát* sugárzó kijelentésébe. A Servius által idézett Horatius-sorok ráadásul legalább annyira illenek a kiváló kommentátorra, mint a kiváló költőre.¹⁶ Megemlíteni minden releváns információt (vö. *nunc debentia dici*) az adott jegyzetben, de elhagyni minden mást (legalábbis egyelőre: *in praesens tempus*), vagyis megállni éppen azelőtt, hogy az indokolt bőség felesleges szószátyárságba fordulna – ez a Gumbrecht gondolatmenete által sugallt „ideális kommentátornak” is a célja.

Egy ismeretlen kompilátornak (vagy kompilátoroknak) köszönhetjük a serviusi kommentár kibővített, mintegy háromszáz évvel későbbi változatát.¹⁷ A bővítés forrását olyan, Serviusnál korábbinak tűnő kommentáryanag alkotja, melyet Servius figyelmen kívül hagyott; e korábbi források között lehetett természetesen Donatus kommentárja is, de hogy a bővítmény milyen mértékben vezethető vissza Donatusra, az vita tárgya. A bővített változatot az azt 1600-ban elsőként kiadó Pierre Danielre emlékezve vagy *Servius Danielisként* szokás emlegetni, vagy pedig *Servius auctusként*. Az utóbbi cím („Bővített Servius”) különösen érdekes számunkra, hiszen paratextusként rögtön hangsúlyozza a kibővített kommentár relatív bőségét az eredeti Servius-kommentárhoz képest, melyet ugyanakkor a *copia* által kevésbé jellemzett és ezért mintegy kiegészítésre szoruló műnek láttat. A Kompilátor (álljon e megjelölés mögött egy vagy több személy) jellemzően nem teljes mértékben új tartalmat állít elő, nem szolgál korábban meg nem fogalmazott magyarázatokkal. A gumbrechtli kommentármodell tükrében vizsgálva azonban semmivel sem kevésbé érdekes az ő tevékenysége, mint a filológusok által a szó szorosabb tekintetében is szerzőnek tekintett (bár, mint láttuk, kompilációs munkát szintén végző) Serviusé és Donatusé. A Kompilátor lényegében nem mást tesz, mint hogy elődeihez képest ellentétes alapállást vesz fel a *copia* kérdésében. Míg Donatus (a Munatiusához írt levél állítása szerint) és Servius (a tudományos közvélekedés szerint) a kérdéses esetekben jellemzően inkább elhagy egy-egy kommentármegjegyzést a (természetesen relatív) rövideg érdekében, addig a Kompilátor rendszerint ellentétes döntéseket hoz, amikor kiegészíti a Servius-féle kommentárt. A kiegészítések mennyiségének egyenlőtlen eloszlása is arra utal, hogy a Kompilátor nem mechanikusan másol át minden rendelkezésére álló nem-serviusi megjegyzést, hanem önálló döntéseket hoz. A kibővített kommentár összességében a serviusinak mintegy 156%-át teszi ki, de énekenként vizsgálva ugyanez az arány 223% (IV. ének) és csupán 106% (VII. ének) között ingadozik (részletesebben lásd az 1. ábrát).

Az utolsó *Aeneis*-kommentátor, akiről e helyütt szót kell ejteni, Tiberius Claudius Donatus (a továbbiakban: „Donatus”), Aelius Donatusnak csupán névrokona és feltehetőleg Servius kortársa. *Interpretationes Vergilianae* című műve egészen más kommentárfelfogást tükröz, mint Serviusé (az *auctus* is beleértve) vagy általában a filológiai kommentárok.¹⁸ A tipikus

1. ábra. A *Servius auctus* terjedelme énekenként, az eredeti Servius-kommentár százalékában.
Grafikon: datawrapper.de

kommentátor ugyanis rövidebb-hosszabb (egyetlen szótól egy-egy szövegrészig terjedő) szegmensekre bontva magyarázza a vizsgált szöveget, de válogat, és nem mindegyik szegmenshez fűz magyarázatot, csak azokhoz, melyeket nyelvi, retorikai, tartalmi vagy irodalmi szempontból kiemelten érdekesnek vagy problematikusnak vél. Az *Aeneis*nek messze nem az összes szavához vagy akár sorához tartozik megjegyzés Serviusnál sem (bármelyik változatát nézzük is a kommentárnak). Donatus máshogyan dolgozik. Egy-egy szóhoz vagy kifejezéshez külön sohasem fűz megjegyzést, hanem néhol egy, de jellemzőbben néhány sort idéz egyszerre, és ezt a szakaszt magyarázza legtöbbször retorikai aspektusból, a megfogalmazásmód miatt első pillantásra sokszor csak parafrázisnak tűnő szöveget alkotva.¹⁹ Ilyen módon viszont Donatus – néhány, talán csak figyelmetlenségből kihagyott sortól eltekintve – szakaszosan az *Aeneis* lényegében teljes szövegét idézi. A műnek ez a jellegzetessége egészen más *copia*-felfogást implikál, mint amivel a tipikus kommentárok esetében találkozunk. A kommentátorok többsége azért (is) válogat, hogy az igazán problematikus és érdekes szegmensekről minél bővebb és minél sokrétűbb információval szolgálhasson. Donatus mintha éppen ezt szeretné elkerülni. Az ő módszere azt sugallja, hogy az irodalmi műben minden fontos; nincs olyan szegmense a műnek, melyről ne lehetne és kellene is mondani valami érdemlegeset, és az ideális kommentátor abban az értelemben „írja tele a lapot”, hogy nem hagy „üres helyeket”, magyarázat nélküli szegmenseket a szövegben. Mivel azonban a tipikus kommentátorok többek között éppen úgy igyekeznek előállítani az ideális mértékű *copiát*, hogy egyes szegmensek esetében tudnak hallgatni is, a minden szegmenst kommentáló Donatust könnyen a túlzott *copia* vádjá érheti, és ennek mintha ő maga is tudatában lenne. A fiának, Donatianusnak ajánlott kommentár kissé hosszúra nyúlt bevezetőjének végéhez közeledve éppen a terjedelem miatt mentegetőzik:

*Haec te summatim, fili, nosse conve-
nerat, nec arbitreris me circumitione
usum. Cum enim adverterem tiroc-
inia tua novitate ac brevitate exposi-
tionis instrui non posse, aliquantum
evagari debui, ut etiam ipse quasi
quoddam thema futurae interpreta-
tionis praemitterem, melius existi-
mans loquacitate quadam te facere
doctiorem quam tenebrosae brevitatis
vitio in erroribus linquere quem
provectum cupio cuique hoc mei
laboris opusculum peculiaris animi
quasi quoddam hereditarium munus
in iura transmittito.*

*A fentieket kellett, fiam, röviden meg-
osztanom veled; és ne gondold, hogy
feleslegesen szaporítottam a szót!
Felismerve ugyanis, hogy tapasztal-
atlan olvasóként nem taníthatlak
téged újszerű és ugyanakkor rövid
értekezés segítségével, kénytelen vol-
tam kissé elkalandozni, és magam is*

mintegy bevezetőt adni az alább következő értelmezéshez. Jobbnak gondoltam ugyanis, ha bizonyos bőbeszédűséget megengedve tanítani tudlak, mint ha a homályos rövidség hibájába esve tévelygésben hagylak. Azt szeretném, hogy fejlődj, és ezennel rád bízom ezt a művecskét, munkám gyümölcsét, mint saját lelkem örökül hagyott ajándékát.

Tiberius Claudius Donatus: *Interpretationes Vergilianae praef.* p. 4.14–23²⁰

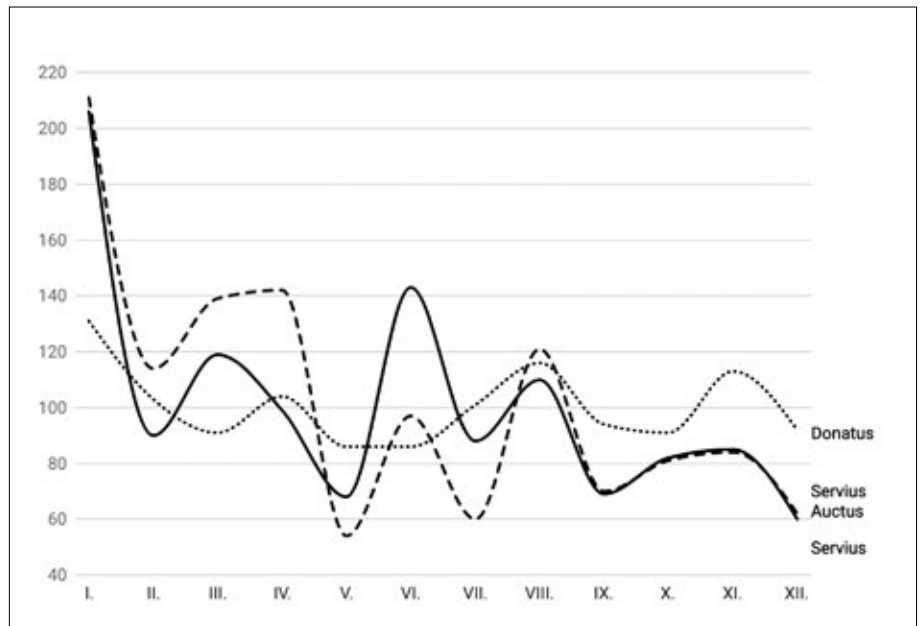
A fenti idézet közvetlenül a bevezető terjedelmére reflektál, de *mutatis mutandis* az *Interpretationes Vergilianae* egészét is jól jellemezheti. Aelius Donatus, mint láttuk, a kivonatolásból eredő rövidség miatt mentegetőzött; Tiberius Claudius Donatus, éppen ellenkezőleg, a bőbeszédűség (*loquacitas*) vádjától tart. Nem is utasítja vissza a vádat, ám azzal védekezik, hogy ennek pedagógiai okai vannak. Retorikai eszközökkel ugyanakkor ellensúlyozni is próbálja szövege terjengősségét: hangsúlyozza, hogy eddig „röviden” (*summatim*) szólt, „nem feleslegesen szaporította a szót” (*nec... circumitione usum*), és bár inkább a bőbeszédűséget választotta a tömörség helyett, a végeredményt mégis kicsinyítő képzős „művecskéként” (*opusculum*) jellemzi, melyet mint valami becses ékszert fiára hagyhat örökül.

Mérhető-e a *copia*?

A „tipikus kommentátornak” tekinthető Servius és az „atipikus kommentátornak” tűnő Donatus *copia*-felfogása közti, fent tárgyalt radikális eltérés számszerűleg is tetten érhető. Mielőtt egy adott szövegrészt vennék szemügyre esettanulmány gyanánt, a következőkben – filológiai tanulmányban talán szokatlan módon – röviden néhány statisztikai megfigyelést teszünk e két kommentár teljes szövegét illetően. Grafikonon ábrázoltam (2. ábra) Servius, a *Servius auctus* és Donatus magyarázatainak mennyiségi eloszlását az *Aeneis* 12 éneké-

ben az egyes kommentár(változat)ok átlagos sűrűségéhez (100%) képest.²¹ Mindegyik esetben az első ének a leg-sűrűbben kommentált szakasz, kiemelt fontosságúnak bizonyul a VIII. ének, és hasonló tendenciák érvényesülnek a IX–XII. énekek esetében is. A különbségek azonban talán még feltűnőbbek. A Servius számára kifejezetten fontos III. és VI. ének Donatusnál a legkevésbé sűrűn kommentáltak közé tartozik, és az is könnyen leolvasható a grafikorról, hogy Servius (valamint az *auctus*) sokkal nagyobb kilengések, az egyes énekek közti különbségek jellemzik, mint Donatust. Servius tud nagyon sokat (I. ének – 206% a saját átlagához képest) és meglehetősen keveset (XII. ének – 60%) is mondani egy-egy énekről (az *auctus* sűrűsége ugyanezen énekekben 220, illetve 65%), míg Donatus mindkét irányban látványosan kevésbé tér el saját átlagától (I. ének – 131%, VI. ének – 86%). Az egyes énekekre jutó kommentár átlagához képest vett terjedelmeinek szórása (immár nemcsak a két szélső, hanem mind a 12 értéket figyelembe véve) Serviusnál 38,6; az *auctus*ban a Kompilátor igencsak változékony aktivitása (lásd 1. ábra) következtében még ennél is nagyobb valamivel, 43,6; Donatusnál mindössze 13,1.²²

Vajon ugyanezeket az eredményeket kapjuk-e akkor is, ha nem egy-egy éneket, hanem annál rövidebb szövegrészeket veszünk alapul? Az *Aeneis* szövegét 25 soros szakaszokra osztva összesen 399 szegmenst kapunk;²³ ezekre vonatkozóan ugyancsak kiszámolható, hogy az adott kommentár átlagához képest milyen sűrűségűek a kapcsolódó magyarázatok. Az adathalmaz nagyságára tekintettel ezúttal teljes grafikon helyett csak a szélső értékeket (az átlag természetesen továbbra is 100%) és a szórást adom meg (3. ábra). Serviusnál a legsűrűbben magyarázott szegmens (nem mellékesen: az eposz első 25 sora) az átlag 560%-át teszi ki, a legkevésbé kommentált szakasz pedig 19%-ot „kap”. Az *auctus*ban hasonló értékeket kapunk: 533% (ugyancsak a mű bevezetője) és 16%. Donatusnál az eposz *második* 25 sora a legsűrűbb szegmens – az ő érdeklődését jobban felkelti Iuno istennő dühös monológja, mint a *prooemium* –, ám ez „csak” 286%-ot jelent, míg a leggyéribben kommentált szegmens is kap 31%-ot. Ismét azt látjuk tehát, hogy Donatus kevésbé hajlamos eltérni az átlagtól, mint Servius. A 12 ének és a 399 szegmens alapján számított szórások összehasonlítása is tanulságos. Az énekek szórásához képest mindegyik kommentár esetében magasabb értékeket kapunk, ha rövidebb szegmenseket vizsgálunk – vagyis rövid távon minden kommentátor, még Donatus is kevésbé kiegyensúlyozott, mint hosszú távon –, ugyanakkor Donatus ezúttal is lényegesen kiegyensúlyozottabb (34,5-ös szórás), mint Servius és az *auctus* (59,5 és 61,5). A szórások közti különbség tehát viszonylagosan csökkent, de továbbra is látványos.

2. ábra. A *copia* megoszlása az egyes kommentárokból énekenként, az adott kommentár átlagának százalékában. Grafikon: datawrapper.de

	<i>Servius</i>	<i>Servius auctus</i>	<i>Donatus</i>
maximum	560% (I. 1)	533% (I. 1)	286% (I. 26)
minimum	19% (XII. 326)	16% (V. 651)	31% (XII. 826)
szórás (σ)	59,5	61,5	34,5

3. ábra. A 25 soros szegmensek szélső értékei (az adott kommentár átlagának százalékában, az adott szegmensek kezdősoraival) és szórása az egyes kommentárokból

A rövidebb szegmensek terjedelmi adatait tartalmazó adatbázist arra is használhatjuk, hogy mintegy „térképként” segítsen eligazodni a változékony sűrűségű kommentárok nehezen átlátható – hiszen nem egységes gondolatmenetet alkotó – szövegében. Segítségével könnyebben megtalálhatók egy adott kommentár azon szakaszai, melyek közvetlen környezetükhöz vagy az adott énekre jellemző átlaghoz képest feltűnően sok vagy éppen kevés megjegyzést tartalmaznak, továbbá azok a szegmensek, illetve szegmens-sorozatok, ahol a különböző kommentárokból látványosan eltérő terjedelmi tendenciák érvényesülnek. A terjedelmek statisztikai vizsgálata tehát megjelölhet részletesebb interpretációra érdemesnek látszó kommentárrészleteket. Az alábbiakban erre hozok egy példát az *Aeneis* első énekből.

Donatus „vádbeszéde” Pygmalion ellen

Amint azt a 2. ábráról már leolvashattuk, Servius a saját átlagához képest sokkal részletesebben (206%) magyarázza az eposz első énekét, mint Donatus (142%). Ennek tükrében azt várhatjuk, hogy ugyanez a tendencia az ének rövidebb, 25 sor terjedelmű szegmenseiben is érvényesül, és jellemzően Serviusnál találunk majd magasabb értékeket. A 31 szegmens közül 24-ben így is történik, a fennmaradó 7 szegmensre viszont Donatus még Serviusnál is nagyobb figyelmet fordít (4. ábra). Különösen érdekesnek tűnnek azok az esetek, ahol

Venus beszéde (részlet)

Tyros agenori városa, pun birtok, melyen álltok;
Míg a határ az örökké harc-sóvár Libyáé.
Itt egy tyrusi nő, Dido ül a trónon azonban,
Bátyja elől menekült ide. Am nagy ügy ez, szövevényes,
S én most épp csak fő vonalát vázolva mesélem.
Férje Sychaeus volt, pun földön a legtehetősebb,
Kit szívből szeretett a szegény asszony, hiszen atyja
Mint szüzet adta neki s csupa jó jellel, feleségül.
Csakhogy a tyrusi fő-hatalomba a bátyja telepszik,
Pygmalion, minden szörnyek legszörnyetegebbje.
Kelt is gyűlölet ököztük! S ez utóbbi Sychaeust,
Orvul az óvatlant, oltáránál leteríti
Vak kincs-vágyában, huga üdvét semmibe véve,
Sőt a gonosz még gaztettét leplezni is álnok,
Nap nap után hitegetve szegény, bűtől beteg asszonyt.
Ám álmában eléje lebeg temetetlen urának
Szellem-alakja, csodás sápadt arccal, mutogatván
Tör átvette szívét és oltárát, ama szörnyűt,
Egyben háza sötét gázságait is kibeszéli.
Azt javasolja: hazájából fusson, de rohanvást,
S útjukhoz kincsek tömegét fedi fel segitendő,
Titkos ezüst s arany ősi, nem is sejtett sokaságát.
Dídó megriad és hiveket gyűjt, hogy meneküljön.
S jönnek a zsarnokot izzóan gyűlölők, gyülekeznek
Mindazok is, kik rettegnek tőle; s telitöltik
Kézre kerítve az épp utikész gályákat. A kapzsi
Pygmalion vagyonát viszik el vizen. Élen egy asszony!
És ide értek, ahol most felmagasodni e várat,
Új Karthágó nagy falait szemlélheted immár
S földet vettek, amelynek e tetűkről neve Byrsa.
Mert ennyit bírtak bekeríteni egy bika-bőrrel. -
Ámde ti kik vagytok? mely tájról jöttök e partra
És hova tartatok itt?

Vergilius: Aeneis I. 338–370
(Lakatos István fordítása)

kezdősor	Servius	Donatus	különbség
I. 26	262%	286%	24
I. 326	148%	207%	59
I. 351	141%	186%	45
I. 501	123%	174%	51
I. 576	114%	136%	22
I. 626	147%	162%	15
I. 651	186%	194%	8

4. ábra. A Donatus által sűrűbben magyarázott 25 soros szegmensek az Aeneis I. énekében (az egyes kommentárok átlagának százalékában)

két egymást követő szegmensben is megfordul a trend, és Donatus válik a nagyobb *copiát* felmutató kommentátorrá. Ezek közül is a 326. és 351. sorban kezdődő szegmensek tarthatnak számot kiemelt figyelmünkre, hiszen ezekben határozottan nagyobb az eltérés Donatus javára, és egyúttal a harmadik és ötödik legrészletesebben magyarázott szegmensek ezek a teljes Donatus-kommentárban. Vajon mi történik ebben az ötven sorban, ami ennyire felkelti Donatus érdeklődését?

A kérdéses szövegrész a Venus–Aeneas-jelenethez (*Aen.* I. 314–417) tartozik. A Iuno támasztotta vihar után Karthágó partjaira vetődő trójai hős elindul, hogy felfedezze a környéket, és találkozik édesanyjával, Venus-szal, aki azonban nem fedi fel kilétét fia előtt. Az istennő elbeszéli, miért költözött Dido követőivel Észak-Afrikába: testvére, a gonosz és kapzsi Pygmalion elől menekült, aki megölte Dido férjét, a gazdag Sychaeust. Venus kérésére Aeneas is bemutatkozik, néhány szóban összefoglalva bolyongásait és hajótörését, az istennő pedig biztatja, hogy keresse fel a királynőt épülő városában, megnyugtatva a hőst, hogy a hajótörés után még meg nem talált társai épségben vannak. Aeneas csak Venus távozásakor ismeri fel édesanyját.

Ha a jelenet szövegét még rövidebb szakaszokra tagoljuk – ezúttal nem egyenlő számú sorokat véve, hanem a költői szöveg értelmi tagolását követve –, akkor az így kapott 13 szakasz kommentár-sűrűségét (vagyis az egy *Aeneis*-sorra eső megjegyzések relatív mennyiségét) ábrázolva még pontosabban kirajzolódik, mely szakaszok magyarázatára fordít Donatus kiemelt figyelmet (5. ábra). Míg Servius a jelenet elejével (1–2. szakasz) és Aeneas válaszával (8–9), valamint Venus viszontválaszának első felével (10) foglalkozik a legtöbbit, Donatus kifejezetten keveset ír a jelenet elejéről (1–3) és végéről (10–13), viszont kiugró részletességgel magyarázza Venus beszédének két szakaszát, melyekben az istennő Pygmalion bűneiről (5) és Dido meneküléséről (7) beszél. A beszéd két fennmaradó szakasza – a bevezető (4) és Sychaeus árnyának megjelenése (6) – a jeleneten belül átlagos (és egyébként Serviuséhoz hasonló) sűrűségű kommentárt kap. A továbbiakban csak a Donatusnál legsűrűbben magyarázott 5. szakasszal (*Aen.* I. 343–352) foglalkozom, melyben az *Interpretationes Vergilianae* szerzője a mű átlagához viszonyítva három és félszeres (344%) terjedelemben interpretálja a költői szöveget. A mindössze tíz Vergilius-sorhoz nem kevesebb, mint öt oldal tartozik a kommentár Teubner-kiadásában.²⁴ A Donatus-szövegrész terjedelmére tekintettel annak csak – néhány rövid kijelentés idézetével kiegészített – tartalmi elemzésére vállalkozom, közepső szakaszát azonban hosszabban is idézem majd, mivel ott mutatkozik meg a leglátványosabban a szövegnek a kommentár műfajához képest szokatlanul gondos szerkesztettsége.

Noha a kommentár sűrűsége Donatusnál a 343. sortól kezdve kiugró, érdemes szemügyre vennünk az eposz előző két sorát is, ugyanis itt hangzik el az a kijelentés Venustól, amely „provokálhatja” Donatust és arra készítheti, hogy látványosan a *copiá* növelésébe fogjon műve következő szakaszában. Venus így vezeti be Dido történetének elbeszélését:

*Longa est iniura, longae
ambages; sed summa sequar fastigia rerum.*

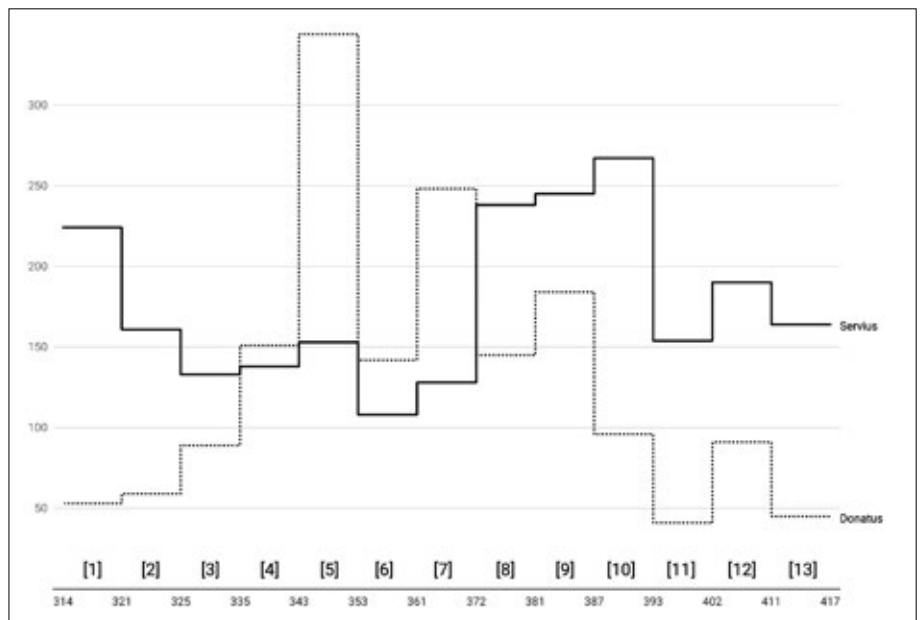
Régre nyúlik vissza az igazságtalanság, és hosszú a szövevényes története; de én csak az események legfőbb pontjait fogom felvázolni.

Verg. *Aen.* I. 341–342²⁵

Donatus e mondathoz fűzött megjegyzése szerint „Venus hozzáértő elbeszélőként úgy tesz, mintha sok mindent mellőzni szándékozna, annak érdekében, hogy Aeneas rövid beszédre számíton, és ezért az egészet annál figyelmesebben hallgassa” (*sed artificio narrantis multa sese praetermissuram simulat, ut ille spe futurae brevitatis cuncta attentius audiret*, p. 71.32 – 72.2). A kommentátor nem pontosan ugyanazt a variánsát ismeri a Vergilius-szövegnek, mint amit a mai kiadások elfogadnak, és amelyet fent is idéztem: szerinte Venus nem „az események legfőbb pontjait” (*fastigia*), hanem „nyomait” (*vestigia*) készül említeni. E szövegvariáns szerint Venus nem csak azt jelenti ki, hogy rövid összefoglalót ad majd, hanem azt is, hogy ez az összefoglaló mintegy „nyoma”, „maradéka” egyrészt mindannak, ami ténylegesen megtörtént, másrészt viszont az adott elbeszélés legalább elméletileg létező hosszabb változatának is. Donatus azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy Venus csak „úgy tesz, mintha” (*simulat*) sok mindent kihagyva elbeszéléséből – ez pedig azt sugallja, hogy a kérdéses hosszabb változat valójában nem létezik. A *vestigia* (a Donatus által ismert *Aeneis*-szövegben) és a *simulat* (Donatus kommentárjában) tehát együtt teszik elgondolhatóvá a „hosszabb változatot” mint a soron következő *Aeneis*-szakasz terjedelmesebb alternatíváját: Venus Pygmalionról szóló elbeszélésének „déliabóját”, amely furcsa módon egyszerre létezik és nem létezik. Nem létezik természetesen, amennyiben Venus nem ezt a változatot adja elő; ám ugyanakkor létezik is Donatus tevékenységének köszönhetően, akit Venus utalása a jelek szerint arra sarkall, hogy az *Interpretationes Vergilianae* soron következő szakaszában bevessen minden rendelkezésére álló *copiát*, és megalkosson egy erőteljesen retorikus „vádbeszédet” Pygmalion ellen, e terjedelmesebb prózai alternatíva formájában fűzve magyarázatokat Venus (és Vergilius) rövidebb, költői összefoglalójához.²⁶ E „beszédnek” természetesen nincs formális nyitánya és zárata a kommentárban: hogy hol kezdődik és hol végződik, az csak a grafikonról olvasható le, közelítő pontossággal. Szerkezetét, mint látni fogjuk, szimmetrikus rendbe szerveződő tematikus ismétlődések alakítják.

A beszéd első témája (A) maga Venus fenti megjegyzése elbeszélése rövidségéről. Ezután Donatus azt hangsúlyozza, hogy Venus, amikor „rátér Pygmalion személyére” (*transiit ad personam Pygmalionis*, p. 72.15–16), olyan emberként mutatja be, mint aki „mindenki másnál bűnösebb” (*scelere*

ante alios immanior omnis, *Aen.* I. 347). A második, B téma kulcsszava tehát a bűn (*scelus*). Donatus figyelmezteti az olvasót, hogy a kérdéses sorokat úgy kell felolvasni, hogy világos legyen: Pygmalion semmilyen mentséget (*venia*) sem hozhatna fel tettéért a bíróság előtt, hiszen szándékosan (*voluntate*), nem pedig véletlenül vagy valamilyen külső kényszerítő körülmény hatására (*casu aut necessitate*) ölte meg Sychaeust, nővére férjét (p. 72.21 – 73.8). A következő szakaszban (C) a kommentátor a kapzsiság (*avaritia*) bűnét állítja a középpontba, méghozzá intertextuális és intratextuális megfigyelések révén. Először Sallustius *Catilinájának* moralizáló bevezetőjéből idéz egy mondatot (10, 4), hangsúlyozva, hogy a kapzsiság sok más bűnnek (pl. gőg, kegyetlenség, vallási szabályok megszegése) a forrása (p. 73.14–21), majd pedig hozzáteszi, hogy magában az *Aeneis*ben is sok példát látunk erre: Polymnestort, Polydorus gyilkosát a III. énekben, a VI. ének alvilági bűnösei közül azt, aki pénzért árulta el a hazáját,²⁷ és „még sok másikat, melyeket saját helyükön részletesebben tárgyalunk majd... de most térjünk vissza a megkezdett fejtegetéshez!” (*et multa alia quae locis suis plenius exequemur... interea redeamus ad tractatum praesentem*, p. 73.25–28). Donatus tehát ezen a ponton reflektál a „párhuzamvadászatban”²⁸ rejlő veszélyekre – hiszen mindig lehet még egy további példát hozni –, és a bőségnek határt szabva rákényszeríti magát, hogy visszatérjen Pygmalion történetének taglalásához. A „vádbeszéd” következő szakaszában Venusnak azt a kijelentését tárgyalja, mely szerint Dido különösen szerette Sychaeust (*magno miserae dilectus amore*, *Aen.* I. 344), akit Pygmalion titokban (*clam*, *Aen.* I. 350) gyilkolt meg. A kommentátor szerint Venus mindkét tényezőt azért említi, hogy „a lehető leginkább súlyosbítsa Pygmalion tettét” (*ut inde factum Pygmalionis magis magisque gravaretur*, p. 74.2–3) – Donatus

5. ábra. A Venus–Aeneas-jelenet (*Aen.* I. 314–417) rövid szegmenseinek terjedelme Serviusnál és Donatusnál, az adott kommentár átlagának százalékában. A szegmensek tartalma és kezdősorai: 1. Venus megjelenése (I. 314), 2. V. köszönti Aeneast (321), 3. A. válasza (325), 4. V. beszéde – bevezető (335), 5. Pygmalion (I. 343), 6. Sychaeus árnya (353), 7. Dido menekülése (360), 8. A. beszéde – bemutatkozás (372), 9. A. bolyongásai (381), 10. V. válasza – első rész (387), 11. második rész (393), 12. A. felismeri V.-t (402), V. távozik (411)

tehát a gyilkos határtalan gonoszságát hangsúlyozva visszatér a B témához, melynek két említése közrefogja a kapzsiságra vonatkozó szakaszt. E három szakasz együtt alkotja a „vádbeszéd” első nagyobb egységét (B – C – B’).

A következő szakasz hasonló kiasztikus rendet mutat. A D témát feldolgozó két részletben Donatus magára az emberölés aktusára fókuszál. Ezeket a szövegrészeket az ismétlődések nagy száma jellemzi, az egyes tematikus szakaszokon belül és azokat összekapcsolva is. A két D és az általuk közrefogott A’ szakaszt ezért nagyobb terjedelemben idézem, a szakaszokon belüli (szó szerinti és szinonimikus) ismétlődéseket aláhúzással, a szakaszok közti (legalább közelítőleg szó szerinti) visszhangokat félkövérrel jelölve:

[D] *Quis enim crederet sororis virum, sorori amabilem, nullis inimicitiis intervenientibus, innoxium semper Pygmalionis saevitia iugulatum? Quo loco plenissimae crudelitatis reus Pygmalion ostenditur, si quidem sciens admisit quod credibile futurum non putabat. Postremo tutum se utique posse esse credebat ex regali potentia; nam idcirco praemisit poeta quod regna Tyri ipse retineret. Dicit ergo inde inmanior ceteris, quia, ut dictum est, occidit eum qui esset innocens et qui nullas cum eo inimicitias habuisset, occidit sororis virum, qui sororem eius numquam laesisset et cui esset amabilis, occidit ante aras, occidit propter solam avaritiam, occidit nulla (utpote rex) coactus inopiae necessitate et eo facilius incautum adgressus, quod Sychaeus nihil tale ausurum putabat uxoris fratrem.*

[A’] *Ecce oratoria in poeta virtus, unum admissum quantis criminum generibus aggeravit! Quemadmodum loci communis partis ingressus latius discussit! Quas ne apertius diceret praepedivit necessaria pro loco, pro tempore, pro persona brevitatis. Aeneas enim in silva, naufragus, suum et naufragorum sociorum negotium gerens per id temporis quo miseris suis cupiebat aliquatenus subveniri tenendus non fuit longo textu sermonis. Tamen si consideretur ipsa brevitatis, latissimum dabit intellectum rhetoricorum praeceptorum.*

[D’] *Ait enim ille hoc est sceleratus et nefarius, ille de quo nihil sceleris sperabatur, ille rex, quem nulla ad inplendum scelus cogeat inopia cuique supererant opes regiae, ille quem convenerat amare sororis suae virum, ille qui germanam suam viro privare non dubitavit, qui servare potius adfinem debuit quam necare, Sychaeum, hominem innoxium, quem generum pater dignum iudicavit cui traderet filiam adhuc virginem et alterius amoris nescientem eique prima matrimonii consecratione coniunctam, acceptum patri, amabilem sorori, faciens contra naturae religionem, faciens contra iudicium patris, rupto humanitatis et adfinitatis vinculo, necavit insontem, necavit incautum, atque eo facilius, quod talia non putaretur ausurus, occidit ante aras, ut sacrilegium quoque his sceleribus necearet, occidit ante aras hoc est diis inspectantibus, quos humana caede funestare non debuit.*

[D] *Hiszen ki hinné, hogy nővére férjének, akit nővére igen szeretett, aki semmilyen ellenségeskedést nem tanúsított és mindig büntelen volt, Pygmalion kegyetlensége miatt kellett meghalnia? E helyütt nyilvánvalóvá válik, hogy Pygmaliont a*

legelvetemültebb kegyetlenséggel lehet vádolni, amennyiben tudatosan követte el azt, amiről azt gondolta, hogy senki sem fogja elhinni. Végül pedig azt hitte, hogy a királyi hatalomnak köszönhetően semmi bántódása nem eshet; ugyanis ezért bocsájta előre a költő, hogy ő uralkodott Tyrosban. Azt mondja tehát [Venus], hogy azért bűnösebb másoknál, mert (mint említettem) azt ölte meg, aki ártatlan, és aki nem volt ellenséges vele szemben; megölte nővére férjét, aki a nővérét sohasem bántotta, és akit ő nagyon is szeretett, megölte az oltárnál, megölte pusztán kapzsiságból, megölte úgy, hogy (király lévén) semmilyen pénzhiány erre nem kényszerítette, és annál is könnyebben támadt rá váratlanul, minthogy Sychaeus nem gondolta volna, hogy feleségének fivére bármi hasonlóra vetemedik.

[A’] *Íme, itt látjuk magunk előtt a költő szónoki kiválóságát: a bűn hány fajtájával tetéz egyetlen büntettet! Milyen sok szempontból tárgyalja a kiválasztott toposz részleteit! Ezek bővebb kifejtését a helyhez, a situációhoz és a személyhez illő rövidség kényszere akadályozta meg. Aeneas ugyanis az erdőben, hajótörése után, miközben saját maga és hajótörött társai ügyével törődik és éppen saját bajai közepette vágyik valamifajta segítségre, nem lett volna illendő hosszú beszéddel feltartani. De mégis, ha ezt a rövidséget figyelembe vesszük, [Vergilius/Venus] a retorikai szabályok széles körű ismeretéről tesz tanúbizonyságot.*

[D’] *Azt mondja tehát, hogy ez az ember ezért bűnös és megátalkodott, ez, akitől semmilyen bünt nem vártak, ez a király, akit a bűn elkövetésére semmilyen pénzhiány nem sarkallt, és aki királyi vagyonnal rendelkezett; ez, akinek szeretnie kellett volna nővére férjét, ez, aki tétovázás nélkül megfosztotta nővérét férjétől, akinek inkább megóvnia kellett volna a rokonát, mint megölni. Sychaeust, ezt a büntelen embert, akit atyja méltónak talált arra, hogy vejevé fogadja és neki adja még érintetlen, más férfi szerelmét nem ismerő lányát, aki elsőként vele lépett házasságra; akit szeretett az atyja, szeretett a nővére – őt a természet törvényei ellen cselekedve, atyja ítéletével szemben cselekedve, a kettejük közti emberi és rokoni közösséget megbontva megölte, miközben ártatlan volt; megölte úgy, hogy az nem is tartott tőle, és pedig annál könnyebben megtehetné, hiszen nem gondolta volna [Sychaeus], hogy ilyesmire vetemedik. Megölte az oltárnál, hogy bűneihez még a szentségtörés is hozzájáruljon, megölte az oltárnál, vagyis az istenek szeme láttára, akiket pedig emberi gyilkossággal nem lett volna szabad beszennyeznie.*

Donatus: *Interpretationes Vergilianae*, p. 74.14 – 75.23

A sok különböző visszhang közül is kitűnnek az emberölés igéinek (*occidit, necavit*), a gyilkosra utaló névmásoknak (*ille, qui*) és az áldozat ártatlanságát hangsúlyozó mellékneveknek (*innoxius, insons, innocens*) az ismétlődései, melyek mintegy verbális botütésként csattannak a bűnösön.

A két D szakasz fogja közre a „vádbeszéd” közepét, melyben az A téma – részletes elbeszélés és rövid beszámoló ellentéte – tér vissza, ami első olvasáskor talán azt is sugallhatja, hogy ez lesz a „beszéd” lezárása. E szakasz kezdőmondatával Donatus éppen akkor véli megtalálni – szó szerint, „a költőben” (*in poeta*) – a szónoki kiválóság (*oratoria virtus*)²⁹ leglátványosabb bizonyítékát, amikor elért „vádbeszéde” negyedik és egyben utol-

sóként felvetett témájához (D). Amikor így tesz, akkor explicit módon ugyan a költőt dicséri, de ez a dicséret a saját szónoki képességeinek elismerését is implikálni látszik. Donatus ráadásul képtelen leállni. Az A' téma visszatérése, mint a folytatásból kiderül, valójában nem a „beszéd” végét, hanem annak közepét jelzi, hiszen azt követően Donatus visszatér a gyilkosság témájához (D'), majd pedig ugyanazon az úton kezd el kifelé haladni „beszéde erdejéből”, mint amelyen érkezett: megismétli a bűn és a kapzsiság témáit középpontba állító hármas szakaszt. A teljes beszédnek inkább a rondó vagy a szonáta zenei struktúráira emlékeztető, mintsem egy filológiai kommentár esetében tipikusnak nevezhető szerkezete tehát így alakul: A – (B – C – B') – (D – A' – D') – (B'' – C' – B''').

A „vádbeszéd” rövid elemzését a legutolsó szakasz (B''') kezdőmondatának tárgyalásával szeretném zárni: *omnia augendi criminis causa conscripta sunt*, vagyis „minden azért lett leírva, hogy fokozni lehessen a bűn súlyát” (p. 76.14). Vajon ki a (magyar fordításban szándékosan meghagyott) passzív állítmány logikai alanya? Ki az a szerző, akire a *conscripta sunt* közvetetten utal? Ha Donatus e mondatát úgy olvassuk, mint egy kommentármegjegyzést, akkor kézenfekvő Vergiliusra gondolunk; de a hosszú és váratlanul körültekintően szerkesztett donatusi „vádbeszéd” végén ugyanúgy értelmezhető önreflexív megjegyzésként, mint az *oratoria virtus* fent már tárgyalt ünneplése. Az *omnia* tehát a vergiliusi Venus beszéde helyett utalhat magára a „vádbeszédre” is, melynek Donatus olvasója éppen most ér a végére, de még jobb talán, ha úgy olvassuk, hogy egyszerre utal mindkettőre: a tárgyalt költői szöveg és az *Interpretationes Vergilianae* azt magyarázó részletére. Donatus munkája nemcsak abban az értelemben nevezhető atipikus kommentárnak, hogy másként szegmentálja az *Aeneis* szövegét, és más elvek szerint választja ki, hogy mit és mennyit tart abból magyarázatra érdemesnek. Atipikus abban az értelemben is, hogy – a fent tárgyalt szövegrészben legalábbis – lépten-nyomon elbizonytalanítja olvasóját az „elsődleges”, kommentált szöveg és a „másodlagos”, kommentáló szöveg közti éles határvonal létét illetően. Donatus természetesen magyarázza is Vergiliust, a végeredmény – esetünkben: a „vádbeszéd” – azonban mégis inkább úgy jellemezhető, mint a két szöveg összjátékba és dialógusba hozásával létrehozott új, komplex műalkotás (bármit is gondolunk annak esztétikai kvalitásairól az *Aeneisszel* összehasonlításban), melynek a vergiliusi költemény és a donatusi próza egyaránt szerves alkotórésze.

Összegzés

Gumbrecht megfigyelései kommentár és *copia* viszonyáról azt sugallják, hogy egy kommentár – csakúgy, mint egy-egy abban olvasható, adott szöveghelyet magyarázó jegyzet – írását bizonyos értelemben csak abbahagyni vagy félbehagyni lehet, befejezni és lezárni nem. Az információbőséget elméletileg legalábbis mindig lehetne tovább fokozni. A teljesség azonban nehezen elérhetőnek bizonyulhat nemcsak a kommentár megírása, hanem elolvasása során is. A kommentárokat a legkritikább esetben olvassuk végig jegyzetről jegyzetre, mondatról mondatra. Sokkal jellemzőbb felhasználási módjuk az, hogy az irodalmi szöveg éppen vizsgált részletéhez írott rövidebb-hosszabb megjegyzéseket olvassuk el (esetleg belelapozva a bevezetőbe is). Ez igaz nemcsak a modern, hanem az antik kommentárookra is,

ráadásul míg az előbbiek használatának dokumentálása többé-kevésbé elvárás a filológussal szemben, az antik kommentárookra inkább csak akkor szokás hivatkozni, ha kifejezetten alátámasztják és (közel) korabeli interpretációként bizonyos értelemben hitelesítik is értelmezésünket, vagy ellenkezőleg, arra adnak lehetőséget, hogy szembeállítsuk interpretációnk korszerű tudományos megalapozottságát egy kevésbé kifinomult (vagy annak beállított) antik értelmezéssel.

A fentiek következménye, hogy néhány specialista kivételével jellemzően nem formálódnak olyan holisztikus benyomásaink egy-egy antik vagy modern kommentárról, mint a kommentátor által magyarázott irodalmi mű szövegéről. A Gumbrecht *copia*-modellje által inspirált, kvantitatív szempontokat előtérbe helyező megközelítés, valamint a kommentárnak az a jellemzője, hogy a nem összefüggő szöveget alkotó jegyzetek lineárisan követik a magyarázott szöveg rendjét és annak egy-egy rövid szegmenséhez kapcsolhatók, lehetőséget ad arra, hogy statisztikai módszerekkel, az újabban a „távoli olvasás” összefoglaló néven illetett szövegelemzési stratégiákat³⁰ alkalmazva mégis tehessünk bizonyos megállapításokat a kommentár egyes részletei – köztük a *copia* retorikáját alkalmazó szövegrészek – mellett annak egészéről is. A fentiekben többféle „távolságból”, vagyis az *Aeneis* szövegét különböző hosszúságú (éneknyi, 25 soros, illetve néhány soros) szegmensekre bontva vizsgáltam egyes antik Vergilius-komentárokat. A (rész)terjedelemeire irányuló mérések eredményeinek diagramokon és táblázatokban való feltüntetése segített vizualizálni és leolvashatóvá tenni a kommentárok szakaszról szakaszra folyamatosan változó relatív bőségének bizonyos tendenciáit. Szembeállíthatóvá vált például egymással Servius mint „kiegyensúlyozatlan” kommentátor, aki egy-egy szakaszról hajlandó igen sokat és igen keveset is írni, valamint az ugyanilyen tekintetben sokkal „kiegyensúlyozottabbnak” bizonyuló Donatus.

Ennek a megközelítésnek persze ára is van: ha a kommentár egy-egy jegyzetét a szó szoros, hagyományos értelmében olvasva a fától nem látjuk az erdőt, a „távoli olvasás” során az erdőt alkotó fák bizonyulnak legalábbis nehezen tanulmányozhatóknak. Egyes kulcsszavak, terminusok előfordulási gyakoriságára és eloszlására irányuló statisztikai vizsgálatot végezhetünk ugyan, de a digitális algoritmusok nem helyettesítik a szövegtérképben jártas filológus-olvasót. Csak átmenetileg kell lemondanunk a „távoli olvasás” biztosította madártávlat kedvéért az egyes megjegyzések, magyarázatok elolvasásáról és (hagyományos értelemben vett) filológiai elemzéséről. A két értelmezési stratégia együtt alkalmazható eredményesen: mint láttuk, éppen az egyes szegmensekhez fűzött kommentári megjegyzések sűrűségét mérő statisztika is ráirányíthatja figyelmünket olyan, közelebbi vizsgálatra is érdemes részletekre, mint Donatus „vádbeszéde” Pygmalion ellen. Az *Interpretationes Vergilianae* e szakasza – a fenti értelmezés szerint – afféle kommentári *tour de force*-ként olvasható, és pedig nemcsak azért, mert Donatus a saját átlagát messze meghaladó mértékben állítja elő benne a műfajra jellemző *copiát*, hanem azért is, mert ezt éppen egy, a vergiliusi szövegben olvasható és Venus „összefoglalójának” rövidségére, egyszersemind egy potenciális hosszabb változatra utaló megjegyzésnek a hatására teszi. Lehet, hogy a kommentár e szakasza bizonyos szempontból „felesleges szöszaporítás”, más megközelítésben azonban Donatus éppen ennek révén tud megvalósítani valamit abból, ami lehetőségként a kommentált szövegben is jelen volt.

Jegyzetek

A tanulmány az FK 135096 számú NKFI-projekt támogatásával készült. Köszönettel tartozom Tamás Ábelnek a tanulmány szövegéhez fűzött megjegyzéseier.

- 1 A teljesség igénye nélkül: Assmann–Gladigow 1995; Most 1999; Gibson–Kraus 2002; Henderson 2006; Enenkel 2014; Kraus–Stray 2016.
- 2 Gumbrecht 1999. A *copia* kérdéskörét érintik Juhász Daniella és Kárpáti Bernadett tanulmányai is az *Ókor* jelen számában.
- 3 Vö. Fowler 1999, 427–428 a szöveget (ténylegesen vagy metaforikusan) „körülvevő” kommentárról.
- 4 Gumbrecht dolgozatát később módosítások nélkül, de új keretbe helyezve a „filológia hatalmáról” szóló kötetében is közölte: Gumbrecht 2003. Az „erőszakos” vagy „vad” kommentátor jelenségéről lásd még Sluiter 2013.
- 5 Jó példa Eduard Fraenkel Aischylos *Agamemnonján*hoz írt hatalmas kommentárjának kiadástörténete, melyről bővebben lásd Stray 2016, 47–53.
- 6 E helyütt nincs lehetőség a *copia* mint antik retorikai fogalom történetének áttekintésére, ezért csupán utalok arra, hogy ott a *copia* nem elsősorban a szöveg terjedelmét fokozó bőségre, hanem a szónok stílári és tematikus repertoárjának a bőségére utal (Quintilianus megfogalmazásában: *copia rerum ac verborum*, „a témák és szavak bősége”, *Inst.* X. 1, 5), vagyis inkább a változatosság (*varietas*) elvével áll szoros kapcsolatban – erről bővebben lásd Fitzgerald 2016, 47–51. A lap teleírásának/megtöltésének motívuma több antik szövegben is előfordul, a kommentár mellett legtöbbször a levél műfajával összefüggésben, hol pozitív, hol negatív konnotációval: Cic. *Ad Att.* XIII. 34 (*compleve paginam volui*, „tele akartam írni a lapot”), Ov. *Am.* I. 1, 20 (*odi, cum late splendida cera vacat*, „gyűlölöm, ha a viasztábla nagy része üresen hagyva csillog”), Iuv. I. 5–6 (*summi plena iam margine libri / scriptus et in tergo necdum finitus Orestes*, „egy Orestésről szóló tragédia, mely teljesen megtölti a papirusztekercs mindkét oldalát, mégsem befejezett”), Cassiodorus *in psalm.* 33, 1 (*ne nobis totam areolam paginae unius loci effusa relatio complere ac tegere videatur*, „ne tűnjön úgy, hogy egyetlen szöveghely túl bőbeszédű magyarázata a teljes lapot megtölti és befedi”).
- 7 Vö. Fuhrer 2012, 131–135 a szerzői szerep formálásáról az antik tudományos szövegekhez írott előszókból és más paratextusokból. A szerző „színrevitelének” Fuhrer által tárgyalt eszközei közül kommentár és *copia* szempontjából kettő tűnik kifejezetten relevánsnak: a mű felhasználóbarát jellegének hangsúlyozása és az elődök, illetve riválisok munkáival való szembeállítás.
- 8 Cornutusról lásd Takács László tanulmányát az *Ókor* jelen számában; a latin nyelvű antik filológiáról általában Zetzel 2018.
- 9 Felhasznált szövegkiadás: Brugnoli–Stok 1997.
- 10 Lásd Lazzarini 1989, 93–104 a *brevitas*ról Serviusnál és az antik filológiai irodalomban; vö. Curtius 1973, 487–489 és Janson 1964, 96 és 154–155 a tömörségről mint stílári ideálról és a „rövidségformulákról” az antik prózai előszókból.
- 11 Servius – nem meglepő módon – a legtöbbet vizsgált antik Vergilius-komentátor. Néhány fontosabb tanulmánykötet: Casali–Stok 2008; Fowler–Casali–Stok 2019; Lhommé–Garcea–Vallat 2016.
- 12 Fowler–Casali–Stok 2019, 88 szerint Donatus a fő forrás, akire Servius (és a kommentár bővített változata is, lásd alább) támaszkodik; Daintree 1990 szkeptikusabb álláspontot képvisel.
- 13 Vö. Lafond 2012, 17–18 a „szerzői többes szám első személy” hiányáról Serviusnál (és éppen ellenkezőleg, feltételezhető gyakoriságáról Donatusnál és a Servius művét kibővítő Kompilátornál).
- Mint Lafond megjegyzi, a serviusi kommentárszöveg ezen jellemzője is a szerzői szerep konstruálásának egy módja, nem pedig a szerepkonstruálásra való törekvés hiányának jele.
- 14 Az *accessus*-struktúra serviusi alkalmazásáról bővebben lásd Irvine 1994, 126–137.
- 15 A felhasznált szövegkiadás: Rand 1946.
- 16 Servius idézett mondata az *in medias res* technikára vonatkozó horatiusi sorokat (*Ars poetica* 146–149) is az olvasó eszébe juttathatja, ott azonban tömörségről és narratív sorrendről egyszerre van szó; vö. Brink 1971 *ad Ars p.* 140–152, 148.
- 17 A Kompilátor munkamódszeréről, valamint a *Servius auctus*nak a kommentár eredeti változatához való viszonyáról lásd Goold 1970 – erősen kritikus – tanulmányát, valamint (a két szövegváltozat közti különbségek megjelenítésének tipográfiai módozatairól is) Murgia–Kaster 2018, xx–xxviii.
- 18 Néhány fontosabb tétel a csak mostanában élenkülő Donatuszakirodalomból: Squillante Saccone 1985, Starr 1992, Gioseffí 2000, Pirovano 2006. A Servius és Donatus kommentálási stratégiai közti különbségről az Aeneis második énekének Helena-epizódja kapcsán lásd Tamás Ábel tanulmányát az *Ókor* jelen számában.
- 19 A parafrázis donatusi gyakorlatáról, valamint a *paraphrasis* és *interpretatio* terminusok antik használatáról lásd Gioseffí 2013.
- 20 Felhasznált szövegkiadás: Georgii 1905.
- 21 A statisztika elkészítéséhez használt digitális alapszövegek forrása: Servius-hoz a *Biblioteca digitale di testi latini tardoantichi* (digilibt.uniupo.it), a *Servius auctus*hoz a Perseus Digital Library (www.perseus.tufts.edu), Donatus-hoz pedig a *Bibliotheca Teubneriana Latina Online* (www.degruyter.com/database/btl/html; az utolsó elérés dátuma mindegyik esetben 2022. 10. 02.). A kommentár adott szakaszának sűrűsége alatt az egy *Aeneis*-sorra eső kommentárkarakterek számát értem, és ezt viszonyítom a teljes kommentár átlagához (100%), melybe csak az egyes énekek szövegéhez fűzött magyarázatokat számítom bele, a kommentárok bevezetőit nem.
- 22 A szórás értékeit az teszi összehasonlíthatóvá, hogy mindegyik 12 elemű adatsor átlaga 100.
- 23 Az egyes énekek végén 25 sornál rövidebb vagy (néhány esetben) pár sorral hosszabb szegmenseket jelöltem ki.
- 24 Georgii 1905, 72–76.
- 25 Idézett szövegkiadás: Mynors 1969.
- 26 Az itt tárgyalt szövegrész éppen egyike azoknak, melyek példáján Pirovano 2007–2008 a Donatus kommentátori stratégiája és az antik retorikai gyakorlatok (*progymnasmata*) műfaja közti szoros kapcsolatot demonstrálja. Míg Pirovano a jogi és retorikai terminusok (pl. *status venialis*, *locus communis*) alkalmazására fókuszál, az alábbi értelmezés a donatusi „beszéd” struktúráját állítja középpontba.
- 27 Verg. *Aen.* III. 55 és VI. 621.
- 28 A párhuzamok keresése egyébként jellemző kommentátori stratégia, Donatus „atipikus” kommentárja tehát egy pillanat erejéig nagyon is „tipikusnak” tűnhet. A párhuzamkeresés közben a kommentátorok különösen gyakran esnek a (talán) túlzott *copia* hibájába: lásd Gibson 2002 tanulmányát a „paralellomániáról” (kül. 347–352).
- 29 Az *oratoria virtus* kifejezés még négy alkalommal fordul elő a kommentárban (*ad II.* 10–13, 44, *IV.* 337–339, *V.* 794–795), de a fent tárgyalt szövegrészt jellemző felfokozott retorikai kontextustól mentesen.
- 30 A ’távoli olvasás’ Moretti 2005 és 2013 terminusa.

Bibliográfia

- Assmann, J. – Gladigow, B. (szerk.) 1995. *Text und Kommentar*. München.
- Brink, C. O. 1974. *Horace on Poetry: The Ars Poetica*. Cambridge.
- Brugnoli, G. – Stok, F. (szerk.) 1997. *Vitae Vergilianae antiquae*. Roma.
- Casali, S. – Stok, F. (szerk.) 2008. *Servio: Stratificazioni esegetiche e modelli culturali / Servius: Exegetical Stratifications and Cultural Models*. Bruxelles.
- Curtius, E. R. 1973. *European Literature and the Latin Middle Ages*. Transl. by W. R. Trask. Princeton.
- Daintree, D. 1990. „The Virgil Commentary of Aelius Donatus – Black Hole or ‘éminence grise’?": *Greece & Rome* 37, 65–79.
- Enenkel, K. A. E. (szerk.) 2014. *Transformations of the Classics via Early Modern Commentaries*. Leiden.
- Fitzgerald, W. 2016. *Variety. The Life of a Roman Concept*. Chicago.
- Fowler, D. 1999. „Criticism as Commentary and Commentary as Criticism in the Age of Electronic Media": *Most* 1999, 426–442 (magyarul: „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában" [ford. Kozák D.]: Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. [szerk.]: *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 2011, 476–501).
- Fowler, D. – Casali, S. – Stok, F. 2019. „The Virgil Commentary of Servius": F. Mac Góráin – C. Martindale (szerk.): *The Cambridge Companion to Virgil*. Second edition. Cambridge, 88–94.
- Fuhrer, T. 2012. „Autor-Figurationen: Literatur als Ort der Inszenierung von Kompetenz": A.-B. Renger – T. Fuhrer (szerk.): *Performanz von Wissen: Strategien der Wissensvermittlung in der Vormoderne*. Heidelberg, 129–147.
- Georgii, H. (szerk.) 1905. *Tiberi Claudii Donati ad Tiberium Claudium Maximum Donatianum filium suum Interpretationes Vergilianae*. Leipzig.
- Gibson, B. – Kraus, C. S. (szerk.) 2002. *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory*. Leiden–Boston.
- Gibson, R. K. 2002. „‘Cf. e. g.’ A Typology of ‘Parallels’ and the Role of Commentaries on Latin poetry": Gibson–Kraus 2002, 331–357.
- Gioseffi, M. 2000. „Ritratto d'autore nel suo studio: osservazioni a margine delle *Interpretationes Vergilianae* di Tiberio Claudio Donato": M. Gioseffi (szerk.): *E io sarò tua guida: raccolta di saggi su Virgilio e gli studi virgiliani*. Milano, 151–215.
- Gioseffi, M. 2013. „*Interpretatio e paraphrasis* da Seneca a Tiberio Claudio Donato": F. Stok (szerk.): *Totus scientia plenus: Percorsi della esegesi virgiliana antica*. Pisa, 361–389.
- Goold, G. P. 1970. „Servius and the Helen Episode": *Harvard Studies in Classical Philology* 74, 101–168.
- Gumbrecht, H. U. 1999. „Fill Up Your Margins! About Commentary and copia": *Most* 1999, 443–453 = uó: *The Powers of Philology. Dynamics of Textual Scholarship*. Urbana–Chicago, 2003, 41–53.
- Henderson, J. 2006. „*Oxford Reds*": *Classic Commentaries on Latin Classics*. R. G. Austin on Cicero and Virgil, C. J. Fordyce on Catullus, R. G. and R. G. M. Nisbet on Cicero. London.
- Irvine, M. 1994. *The Making of Textual Culture. Grammatica and Literary Theory 350–1100*. Cambridge.
- Janson, T. 1964. *Latin Prose Prefaces. Studies in Literary Conventions*. Stockholm.
- Kraus, C. S. – Stray, C. (szerk.) 2016. *Classical Commentaries. Explorations in a Scholarly Genre*. Oxford.
- Lafond, M. 2012. „Une figure autoriale dans le commentaire grammatical? L'exemple de Servius": *Études Littéraires* 43/2, 13–27.
- Lazzarini, C. 1989. „Elementi di una poetica Serviana. Osservazioni sulla costruzione del racconto nel commentario all'*Eneide*": *Studi Italiani di Filologia Classica* 7, 56–109, 241–260.
- Lhommé, M. – Garcea, A. – Vallat, D. (szerk.) 2016. *Fragments d'érudition: Servius et le savoir antique*. Hildesheim.
- Moretti, F. 2005. *Graphs, Maps, Trees. Abstract Models for a Literary History*. London – New York.
- Moretti, F. 2013. *Distant Reading*. London – New York.
- Most, G. (szerk.) 1999. *Commentaries – Kommentare*. Göttingen.
- Murgia, C. E. – Kaster, R. A. (szerk.) 2018. *Serviani in Vergili Aeneidos Libros IX–XII Commentarii*. Oxford.
- Mynors, R. A. B. (szerk.) 1969. *P. Vergili Maronis Opera*. Oxford.
- Pirovano, L. 2006. *Le Interpretationes Vergilianae di Tiberio Claudio Donato. Problemi di retorica*. Roma.
- Pirovano, L. 2007–2008. „Tiberio Claudio Donato e i *progymnasmata*": *Incontri Triestini di Filologia Classica* 7, 177–199.
- Rand, E. K. et al. (szerk.) 1946. *Servianorum in Vergilii Carmina Commentariorum Editionis Harvardianae* Vol. 2. Lancaster.
- Sluiter, I. 2013. „The Violent Scholiast: Power Issues in Ancient Commentaries": A.-M. Kanthak – M. Asper (szerk.): *Writing Science. Medical and Mathematical Authorship in Ancient Greece*. Berlin, 191–213.
- Squillante Saccone, M. 1985. *Le Interpretationes Vergilianae di Tiberio Claudio Donato*. Napoli.
- Starr, R. J. 1992. „An Epic of Praise: Tiberius Claudius Donatus and Vergil's *Aeneid*": *Classical Antiquity* 11, 159–174.
- Stray, C. 2016. „A Teutonic Monster in Oxford. The Making of Fraenkel's *Agamemnon*": Kraus–Stray 2016, 39–57.
- Zetzel, J. E. G. 2018. *Critics, Compilers, and Commentators. An Introduction to Roman Philology, 200 BCE – 800 CE*. Oxford.